

ПЕТЪР СЛАВЧЕВ (Велико Търново)

ХРОНОЛОГИЯ И ХАРАКТЕРИСТИКА НА МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА ОТ СРЕДНОВЕКОВНО ТЪРНОВО

Усилените археологически проучвания за средновековно Търново спомогнаха за бързото увеличаване на информацията от обективен характер. Те показаха данни за човешки живот в хронологическите граници на три хилядолетия, отразен в сложна стратиграфска картина. Установиха се шест селища, от които най-ранно е тракийското в границите на XIII — I в. пр. н. е. Ранновизантийският град граничи с края на античността до средата на VII в. Българският период заема обща продължителност от седем века, а турското владичество е от XV до XIX в.

В отделните етапи се установяват и вътрешни периоди, които за тракийската селищна система са Халшат и Латен, свързани до голяма степен с развитието и влиянието на класическата гръцка и римска цивилизация¹. В това време по-голяма част от селищата са били разположени в равнините, на удобни речни тераси², но са изградени и мощни тракийски крепости по планинските върхове³. Търновското селище спада към втория вид, без да има данни за допълнително укрепване. Вероятно траките са разчитали на неговите стратегически предимства⁴. Същевременно то не е било изолирано по отношение на съседните райони, където са установени много синхронни поселения. В началото на новата ера хиатусът е демонстриран в съвкупност от показатели заедно с оскъдните косвени сведения на Изидор от Севиля и готския историк Йорданес за заселване на готи ариани в планинските местности около Никополис ад Иструм⁵. Това служи като *terminus post quem* на живота през IV в. и се свързва с общите процеси на прехода от античност към средновековие⁶. Сега укрепителните съоръжения, следвайки античните традиции, постепенно придобиват нови и непознати черти, които създават образа на по-късния тип градища, характерни за българския средновековен град. От края на V в. насетне Търново се издига като здрава

крепост в Юстиниановата отбранителна система срещу северните народи⁷.

През втората половина на VII в. и следващия VIII в. може да се приеме съществуването на население, ангажирано (съобразно с общите процеси) с охраната на проходите в Централна Стара планина⁸, за което свидетелства и Теофан по повод настаняването на „останалите седем племена“⁹. Отсъствието на монети от този период се обяснява с промяната в стопанския живот. Защото затвореното натурално стопанство по принцип изключва монетното обръщение — явление, характерно и за по-ранната столица Преслав.

От началото на IX в. развитието на славянобългарското селище е отбелязано с важни паметници от нашата история като колоната на хан Крум за крепостта Родосто, свързана с войната срещу византийците от 813 г. (българите превзели крепостта)¹⁰. Омуртаговата колона, която говори за новия дом на Дунава и непреходността на човешките дела¹¹, както и неговият златен медальон, са символи на държавната традиция и родовата приемственост¹². Заедно с това някои образци на монументалната архитектура (базиликата под основите на патриаршията¹³ и укреплението в Асенова махала¹⁴) характеризират ролята на селището за военно-административната система на страната.

Независимо от това, че българското средновековие останало притиснато между две продължителни и силни епохи: ранна Византия и турското робство, то отбелязва в своето развитие висока и устойчива култура, а при настъпилата катастрофа през 1393 г. в живота на града става рязка промяна¹⁵. Завоевателите палели и рушили, убивали и изселявали, но и ползвали знанията и уменията на завареното население. По този начин традиционализмът, в някои случаи консервативен, в условията на робството играел положителна роля.

В столичния период на Търново (XII—XIV) в. независимо от общите принципи при изграждане на средновековните градове строителството открива сложни решения, които при силната конфигурация на терена създавали неповторимите архитектурни форми. Съсредоточаването на монументални строежи на Царевец е във връзка с ролята на тази крепост в общата ситема на града като столица. Централно място в нея заемал царският дворец, в изграждането на който са установени три основни строителни периода¹⁶. Тук главните проблеми на развитие са били необходимостта от промени във феодалния замък още при превръщането му в държавна институция, постепенното усложняване на плановите му решения, увеличаването на обемите, нови елементи в отбранителната му система¹⁷, явления, свързани с феодализацията на държавата и реализацията на изпълнителските ѝ функции.

Анализът на концепцията на средновековния строител показва патриаршията в най-високата част на вътрешния град. Логично е становището да е създаден манастирски комплекс успоредно с болярския замък, а след обявяването на Търново за столица да е превърнат в

патриаршеска институция¹⁸. В последния период църквата получава кулата камбанария (към южната фасада) като рядко явление в култовата архитектура на източнокристиянския свят. Тук съществен момент от строителството са общата концепция и архитектурните аналогии с царския дворец, докато основните различия се отнасят до обемите и формите.

Разкритата жилищна застройка е организирана в няколко квартала: около патриаршията, северно от двореца, по западния и напоследък по южния склон¹⁹. Като правило сградите са съобразявани по форма и големина с характера на терена и са ориентирани надлъжно по хоризонталите му. Обстановката в конкретните ситуации показва, че първото строителство е запазено в субструкция на отделни сгради и зидове. При тази архитектура не винаги има следи от пожар и запазени подови нива, а стратиграфски и по материал тя се отнася към втората половина на XII в. и началото на XIII в. Византийските монети от съответните дълбочини, както и някои български имитации, а освен това и определен вид керамика (сграфито със стригиловиден орнамент), потвърждават тази датировка. Това ни дава основание да търсим границата със следващия строителен период във втората четвърт на XIII в. — времето на Иван Асен II, когато страната укрепнала в икономическо отношение, а в териториално се разширила. Започнало оживено гражданско и църковно строителство²⁰. Сега сградите са значително по-големи, с правоъгълен план, имат масивни зидове, подсилени с вътрешни дървени скари, с които са могли да носят по-сOLIDна надстройка. Този конструктивен елемент през XIV в. намираме в лицевите страни на зидовете от преправките на източното крило на двореца и в сградите по западния склон. На север към Лобната скала сградите постепенно се променят, като намаляват обема си, но са в състояние да имат горен етаж²¹. Те запазват същата строителна линия и фасадна ориентация, докато във вътрешните терени се срещат разновидности. Откритите находки определят техните обитатели като занаятчии или обслужващи крепостта и дворцовите комплекси.

Краят на този период, с белези на повсеместно опожаряване, е свързан със събития, разиграли се в последната четвърт на XIII в. — татарските нашествия и политическата криза в българската държава.

В културен пласт, разграничен от датирани улични нива, са открити оригинални съдове на определен етап от еволюцията си и с характерни елементи на украсата. С тези си качества в конкретна обстановка, освен точно датирани, самите те стават и датировъчен материал²².

Началото на новото строителство се отнася по време до царуването на Светослав Тертер (1300—1321)²³. По-късно усложняването на външнополитическите отношения през XIV в., заедно със социалните и обществени процеси в страната са вървели успоредно с динамичното изграждане на вътрешните терени. То е било предизвикано от необходимостта в ограничени и защитени места да се концентрира компактна маса население. Стесняването на дистанцията е ставало не само

между сградите, но и по отношение на големите комплекси и жилищата на гражданите, в голяма степен и в много случаи свързани с тях. Естествено този процес е усложнявал и социалната структура на обществото, което постоянно се е разслоявало и диференцирало²⁴. Останките от неговите жилища фактически са археологическата субстанция, която днес дава представата за сградостроителството и градоустройството на старата столица, както и за нейната материална култура. В грънчарството сега определен дял заема рисуваната керамика, характерна за втората половина на същото столетие, като опростено и ускорено производство за домашния бит.

Откриването на много църкви е също белег на епохата, а наличието на базиликален план е символ на историческата приемственост. Но сега основният тип са кръстополните църкви в своите различни варианти, както и малките еднокорабни едноапсидни църкви като конкретно отражение на духовния и обществено-икономическия живот²⁵.

Добитите резултати показват, че българската средновековна архитектура има дълбоки корени и богати влияния. При това обаче тя се различава от античните и късноантичните канони и не може да се смята за техен пряк наследник. Градоустройствените решения в Търново и укрепителната му система са доказателство за това. Дори когато селищата са възникнали на същото място, в повечето случаи хиатусът е налице. Разбира се, това не премахва въпроса за историческата и културната приемственост.

От друга страна, масовият материал със своята доказателствена стойност илюстрира сремежа на средновековния гражданин към естетика и функционалност. И колкото устойчиви и трайни да са били производствените традиции, те също са се изменяли със самото развитие на социалния живот. Но като елементи на базата заедно с духовните структури са били в основните линии на общия динамичен и възходящ процес в столичния период на Търново.

БЕЛЕЖКИ

¹ В. Велков, А. Л. Фол. Ролята на древните балкански народи (траки и илirii) в историческото развитие на античния свят. — Археология, XVIII, 1976, кн. 6, с. 1 сл.

² Х. Тодорова. Раннохалщатски селища по поречието на Камчия. — Археология, XIV, 1972, кн. 2, с. 17, сл.; История на България, т. 1, С. 1979, с. 217 сл.

³ Срв. Ив. Велков. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. — НМП, II, 1940, с. 17 сл.

⁴ P. Slavev. Die Thrakische kultur Mittelalterlichen Tarnovo. — Pulpudeva, 2, 1978, p. 336-342; M. Dolmova, I. Diambov, L'agglomération thrace sur la coline Carevec a Veliko Tarnovo. — Pulpudeva, 3, 1980, p. 193-198.

⁵ Isidoris. Historia, 10 — ЛИБИ, 1, с. 328; Iordanes, Getika ed Momsen, Mg. H, p. 267; История на България, т. 1, С., 1979, с. 384.

⁶ В. В е л к о в. Съвременното състояние на проучванията върху прехода от античността към средновековието в Балканския Югоизток. — ИБИД, XXIX, с. 163—171; Н. А н г е л о в. Културни пластове преди изграждането на двореца. — В: Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, с. 335, сл.; Д. О в ч а р о в. Византийски и български крепости V—X в. — С., 1982, с. 7, и пос. там литература.

⁷ P r o k o p i i. Die aedificiis, Ed Bonne, 286.

⁹ T h e o p h a n i s. Ghronographia, ed. Bonn, p. 359 ГИБИ, т. III, с. 262.

¹⁰ В. Б е ш е в л и е в. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 144, 22.

¹¹ Пак там, с. 192 сл. 56.

¹² П. С л а в ч е в, И в. Й о р д а н о в. Златни медальони на хан Омуртаг (814—831). — Археология, 1979, кн. 2, с. 25—32.

¹³ Н. А н г е л о в. Патриаршеският комплекс на Царевец XII—XIV в. — В: Царевград Търнов, т. 3, С., 1980, с. 47—48.

¹⁴ Резултатите от проучването на този обект не са публикувани цялостно.

¹⁵ Б. Ц в е т к о в а. За съдбата на средновековната българска столица Търново след падането ѝ под турска власт. — ИОМВТ, V, Варна, 1972, с. 139, сл. и пос. там литература.

¹⁶ С. Г е о р г и е в а, Я. Н и к о л о в а и Н. А н г е л о в. Дворецът на българските царе през Втората българска държава (строителни периоди). — В: Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, с. 60 сл.

¹⁷ Пак там, (Архитектурата на двореца)... с. 39—48, прил. I, общ изглед, реконструкция.

¹⁸ Н. А н г е л о в. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. (Планировка, архитектурен стил и архитектурна украса), с. 19—45, прил. 13.

¹⁹ П. С л а в ч е в. Сградостроителство и градоустройство в средновековно Търново. — ГМСБ, кн. 4, 1978, с. 38.

²⁰ П. П е т р о в. Търново в политическата история на България 1185—1393. — В: История на Велико Търново, т. 1, С., 1986, с. 85, сл.; И с т о р и я на България, т. 3, С., 1982, с. 162, сл., 169 сл., 178 сл.

²¹ Поради непубликуваните разкопки на Царевец изводите са направени от проучени обекти на автора.

²² Вж. П. С л а в ч е в. За керамичното производство от Царевец. — Археология, XX, 1978, кн. 4, с. 49—54.

²³ И с т о р и я на България, т. 3, с. 294 сл.

²⁴ Пак там, с. 301, 306; Д. А н г е л о в. Класови и социални борби в Средновековна България. — В: Ново време, 1981, кн. 4, с. 79 сл.

²⁵ И с т о р и я на България, т. 3, с. 381 сл.